

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Франків Дмитро Миколайович

УДК 296.5 : 124.5

**СВІТОГЛЯДНО-АКСІОЛОГІЧНІ
БОГОСЛОВСЬКІ ПРИНЦИПИ
РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОГО РЕЛІГІЙНОГО ПРАВА
В ЙОГО ІСТОРИЧНИХ РІЗНОВИДАХ**

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Остащук Іван Богданович,
професор кафедри богослов'я та
релігієзнавства Національного
педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
Горохолінська Ірина Володимирівна,
доцент кафедри культурології,
релігієзнавства та теології Чернівецького
національного університету
імені Юрія Федьковича;

кандидат філософських наук
Бутинський Володимир Ярославович,
доцент кафедри військового права
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого.

Захист відбудеться 16 грудня 2020 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 16 листопада 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. М. Мокієнко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В сучасну епоху, коли відбувається тотальна і всеохоплююча переоцінка засадничих принципів життя соціуму загалом та кожної людини зокрема, коли переформатовуються світоглядні принципи фактично на всіх рівнях життя суспільства, людство постає перед серйозними і вирішальними для себе викликами, але поряд із цим отримує і нагоду до оновлення світоглядно-аксіологічних вихідних принципів свого існування. Комплексні проблеми людства на всіх його рівнях, від глобального до особисто-ментального, змушують шукати причини і шляхи виходу з такої кризи, і Україна постає однією з ланок цього світового процесу. Широкий спектр пропонованих рішень – від тотально контролюючих консервативних норм і правил до максимально ліберальних прав і свобод – так чи інакше торкається природи правових відносин і самого феномена права, зокрема релігійного. Формалізація права, перетворення його в самозамкнуту систему, маніпулятивне використання, чи, навпаки, ігнорування у всіх сферах життя, викривлене його розуміння, де свобода перетворюється у сваволу, – все це є вираженнями втрати ціннісних і засадничих положень розуміння сенсів життя. Впродовж цивілізаційного розвитку онтологічна природа права та забезпечення механізмів правовідносин є важливими й нормотворчими факторами функціонування соціуму.

На наш погляд, як секуляризація, так і фундаменталізація (в релігійних інститутах – фанатична клерикалізація) позбавляють однієї з найважливіших опцій виходу з означеної кризи – глибокого богословського осмислення і комплексного розуміння процесів, які відбуваються в сьогоденні. Виважена богословська рефлексія здатна розглянути основоположні сенси і в правовому дискурсі, що формувався в релігійних традиціях від найдавніших часів.

Релігійні правові традиції поставали важливими чинниками конституювання культури і суспільного укладу окремих етносів, націй або релігійних спільнот. Світова історія, як у минулому (наприклад, іудейське право єврейських громад і католицьке канонічне право в західних містах), так і в сьогоденні (скажімо, норми шаріату та західні правові системи) знає чимало прикладів конфліктів через небажання зрозуміти, а відповідно, і виявити повагу до інших правових парадигм, що ґрунтуються на особливих світоглядно-ціннісних концептах. Українські землі впродовж століть також були ареною окресленого непростого діалогу в пан'європейському просторі.

Дослідження проблем релігійного права вимагає богословського інструментарію, оскільки суто академічна юридична методологія не здатна сутнісно осягнути його базові принципи. Акцентуємо увагу на важливості загальнобогословського академічного дослідження, а не вузько конфесійного. На нашу думку, академічний богословський та філософсько-правовий підходи забезпечуватимуть цілісний науковий аналіз релігійного права у тій чи іншій традиції.

Якщо західні правові парадигми своєю генезою сягають, зокрема, римського права, то канонічне право Православної церкви бере свій початок із біблійного єврейського права. У цьому і вбачаємо особливу актуальність нашого

дисертаційного дослідження, оскільки богословський аналіз єврейського права, що налічує три тисячоліття історії, має важливе значення для православного християнства, зокрема в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснено у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова відповідно до наукової теми кафедри «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

Метою дослідження є богословсько-правовий аналіз єврейської релігійної системи права, зокрема на прикладі основоположних принципів її формування і дії.

Відповідно до поставленої мети дослідження, визначаються такі основні дослідницькі завдання:

- проаналізувати історичні етапи становлення іудейського права, характерні особливості Мойсеєвого, талмудичного та пост-талмудичного права;
- розглянути методи і принципи формування нормативно-правових актів іудейського права, окреслити поняття єврейське, іудейське, ізраїльське право;
- дослідити сутність феномена іудейського релігійного права, розкрити його богословське наповнення;
- розкрити еволюцію підходів до розуміння єврейської правової системи в сучасній науці та виокремити її основні ознаки;
- виявити основні принципи формування нормативної, інституційної та ідеологічної складових єврейської правової системи;
- з'ясувати місце Письмового Закону, Усного Закону, зокрема Талмуду, в системі джерел єврейського права;
- висвітлити сучасні тенденції і проблеми в розвитку єврейського релігійного права та шляхи їх вирішення.

Об'єктом дослідження є феномен єврейського права.

Предметом дослідження є комплексний богословський та філософсько-правовий аналіз принципів формування і дії єврейського релігійного права в його історичній еволюції.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дисертаційне дослідження має міждисциплінарний характер і виконане на межі богослов'я, права і філософії, відповідно до загальних принципів сучасної богословської, правової та філософської думки: об'єктивності, неупередженості, цілісності, світоглядної нейтральності та методологічного плюралізму, а також толерантності, який є притаманним науковому дискурсу. Методологічною основою нашого дослідження стали загальні та спеціальні методи, якими користується сучасна філософія, аналітична юриспруденція, філософія права та богослов'я (як іудейське, так і християнське). Зокрема було використано абстрактно-логічні методи (аналіз, синтез, дедукція, індукція та аналогія, перехід від конкретного до абстрактного та навпаки, застосування поділу та класифікації), історико-правовий, діалектичний, феноменологічний, порівняльний, критичний, герменевтичний, аксіологічний, онтологічний, гносеологічний, метод критичного та системного аналізу, а також метод компаративної теології.

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняному богослов'ї здійснений цілісний богословсько-правовий аналіз основних богословських принципів єврейського права в їх історичному розвитку, що забезпечує розуміння його світоглядно-аксіологічних принципів як смислотворчих констант, зокрема як джерел канонічного права Православної церкви.

Наукова новизна дослідження розкривається у таких основних положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

- введено нову періодизацію етапів розвитку єврейського права, яка якісно відмінна від попередніх, хоча і максимально користується їх наробками; визначено сутнісні та якісні характеристики означених періодів розвитку єврейського права.

- виявлено і проаналізовано основні й вирішальні принципи формування єврейського права. Основним принципом біблійного права є виховний, а всі юридичні конструкції були похідними і службовими щодо нього, на відміну від талмудичного права, в якому ці форманти були домінуючими і формотворчими (подібно як і в римському праві);

- проаналізовано, користуючись богословським підходом, принципи застосування та дії єврейського права на різних етапах його існування, в якому виявлено основні відмінності в принципах формування між Волею Бога та правом мудреців, виховним принципом та «правом огорожі», принципів дії між принципом таліону (як продовженням виховного принципу) та принципом формальностей (як продовження «принципу огорожі»). Це, зокрема, показує відмінність між біблійним і талмудичним правом;

- обґрунтовано якісну зміну єврейського права в його цілісності, її причини і прояви. Виявлено, що зміна у вихідних принципах формування і дії між біблійним і талмудичним правом призводять до втрати внутрішньої основи й перетворення права в якісно інше, хоча і зі збереженням формальних ознак попереднього, що можливо побачити саме у принципах формування і дії єврейського права в їх богословському аспекті;

- висвітлена еволюція богословських ідей від біблійного до пост-талмудичного права, яка також призводить до часткової формалізації та втрати онтологічно-аксіологічних основ, зокрема через нагромадження формалізованих нормативних приписів;

- представлено і проаналізовано тенденцію процедурної формалізації на прикладі давньоєврейського та талмудичного права, доведено що формалізація була перманентною.

Уточнено:

- семантичну різницю в поняттях «єврейське», «іудейське», «ізраїльське» право, запроваджено та розкрито нові поняття, що сприяють смислово нюансованому уточненню категоріального апарату іудейського релігійного права;

- положення, що періодизація іудейського права перебуває в прямій залежності від двох факторів – руйнування Єрусалимського Храму та створення Талмуду. При чому трагічна подія руйнування Святині стає вираженням, в історичній ретроспективі, богословських процесів всередині іудейської релігії. Ці

події стали переломними та перехідними моментами історії іудаїзму. Як наслідок, вавилонський полон на багато століть визначає напрямок розвитку іудейського права і Вавилонія стає місцем створення іудейського талмудичного права;

- еволюцію джерел єврейського права та проаналізовано зміну акцентів і значення в цій системі Письмового та Усного законів.

Набуло подальшого розвитку:

- розуміння основних та другорядних принципів формування і дії єврейського права в їх еволюції, показано зміщення акцентів від загальних напрямків богооткровенних приписів до часткової формалізації життя єврея. Така зміна і перехід від біблійного до талмудичного права в межах цілісної системи єврейського права, через перехідні форми й обґрунтування, призвела до того, що єврейське право фактично набуло помітних трансформацій у своїх сутнісних основах;

- визначення єврейського права як суто богонатхненного релігійного права, з акцентом на можливість повного розуміння такого права лише в його богословській природі. Джерелом правовідносин був Господь Бог, Який подав Заповіді для виховання обраного народу. Тому саме і сакральність джерела була головним і системоутворюючим елементом всієї конструкції права єврейського народу. В процесі історичного розвитку інтерпретація та еволюційність змін принципів формування таких правовідносин зміщували акценти з першочергових завдань на самі принципи його дії. Іншими словами, нерідко форма почала переважати над суттю.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що воно є першим в українській академічній науковій думці комплексним богословським та філософсько-правовим аналізом принципів формування і дії єврейського релігійного права в його історичній еволюції.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані у богословських, релігієзнавчих, правових та філософських студіях. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані при викладанні богословських, релігієзнавчих, правових, філософських та історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, як безпосередньо пов'язаних із релігійними організаціями, так і у позаконфесійних. Результати дослідження можуть бути також застосовані для подальшого аналізу та систематизації в межах досліджень єврейського права, біблійного права, релігійного права, базисом для розвідок у канонічному праві.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою, яка представляє ідеї та розробки здобувача, сформульовані ним самостійно заради забезпечення досягнення поставленої мети і вирішення визначених завдань. Використані у тексті дисертації ідеї, гіпотези та думки інших авторів мають відповідні посилання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати дослідження неодноразово доповідались і обговорювались на науково-теоретичних семінарах, круглих столах та наукових дискусіях у Волинській православній Богословській

Академії. Основні ідеї та положення дисертації були оприлюднені на наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, 2019); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2019); Міжнародній богословській науковій конференції «Святість людського життя: даність і перспективи» (Луцьк, 2019); Міжнародній богословській науковій конференції «Людина між Церквою і світом: від антагонізму до синергії» (Луцьк, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи» (Київ, 2018); Звітньо-науковій конференції студентів НПУ ім. М.П. Драгоманова «Освіта і наука» (Київ, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль особистості в Церкві» (Луцьк, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (Луцьк, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі» (Житомир, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Европейский союз и Византия – культурное наследие, история и ретроспективы: мир Юстиниана Великого и Европейская цивилизация (565–2015)» (Вільнюс, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Християнська традиція Київської Русі» (Луцьк, 2015); Науково-практичній конференції «Церква і патріотизм: досвід Українського православ'я» (Рівне, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (Житомир, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Северные Афины – Диалог Культур между Востоком и Западом» (Вільнюс, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Православна Церква в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи» (Луцьк, 2014); II Міжнародній науковій конференції «Авраамічні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини» (Галич, 2014); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігійні фактори у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (Острог, 2014); IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Европейский союз и культурное наследие Византии – византийское содружество наций и его значение для европейской цивилизации» (Вільнюс, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Апостольство Церкви Христової як необхідна умова виконання Її місії» (Луцьк, 2013).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлені у п'ятьох публікаціях, а саме: одній статті в іноземному періодичному науковому виданні; чотирьох – у фахових виданнях України.

Структура й обсяг дисертації. Відповідно до логіки викладу, дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінок, з яких 200 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 339 найменувань, із яких 67 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено теоретико-методологічну основу дослідження, розкрито теоретичне і практичне значення роботи, подано відомості про її апробацію, відображено структуру й обсяг роботи, а також наведено відомості про публікації за темою дисертації.

Перший розділ **«Світоглядно-аксіологічні богословські принципи розвитку релігійного права як предмет наукової рефлексії»** присвячено формуванню методології дослідження, складність якого пов'язана з тим, що воно має міждисциплінарний характер, виконане на межі історії богослов'я, філософії права, історії, релігієзнавства, теорії права, етики та філософії. Проблематика аналізу світоглядно-аксіологічних богословських принципів розвитку єврейського релігійного права в його історичних різновидах повинна розглядатися у контексті осмислення загальних процесів генези, розвитку та поступової формалізації релігійних традицій. Методологія аналізу закономірностей такої формалізації загалом та раціоналізації релігійних рухів зокрема була запропонована зокрема у дисертаційних дослідженнях Руслана Халікова та Сергія Місевича. Як правило, стадія панування ірраціонального нумінозного та ірраціонального вольового елементів пов'язана з виникненням релігій.

З часом раціоналізація, формалізація та навіть секуляризація стають невідворотними, вони обов'язково відбуваються з будь-якою релігією, релігійною традицією, релігійним рухом. Релігійні традиції можуть зазнавати періодичних оновлень, під час яких раціоналізація і формалізація відступають на задній план, і оновлення традицій може породити або принципово нову традицію, або стати початком для оновленої релігійної традиції. Релігії та релігійні рухи стають джерелами для морально-правових систем, які є невід'ємними елементами розвинутих релігійних світоглядів. Наприклад, серед іншого, ліберальна демократична правова система має власними джерелами біблійний світогляд. Богословськи, з однієї множини релігійно-моральних принципів, можна вивести різноманітні системи права, конкретний характер яких зумовлений регулятивною роллю релігійних цінностей та способами легітимізації дієвості норм релігійного права. Все це особливо важливо для історії єврейського релігійного права, для якого характерна боротьба різних типів формалізації, періодичні повернення до ірраціональних процедур морально-правового регулювання, еволюційні модернізації морально-правових систем, діалектична боротьба морального і правового як двох проявів релігійної свідомості й ідентичності.

Спільнотний і наративний характер джерел морально-правової культури єврейського народу зумовлював існування численних ірраціональних елементів у цій культурі, наявність метафоричних елементів у принципах, нормах та застосуванні єврейського права. Відповідно, певні форми герменевтики ставали необхідною складовою морально-правової культури, а колективні й індивідуальні

суб'єкти цієї культури отримували можливість для реалізації творчих підходів у здійсненні основних морально-правових принципів.

У межах авраамістичних релігій (християнство, іудаїзм, іслам) цілком доречно і можливе застосування такого алгоритму, яке ми виявили на прикладі розгляду еволюції і змін у єврейському праві. Вихолощення основних принципів релігійного права і формалізація їх, з втратою суті і вихідних положень, призводить до переродження релігійного права в формалізоване право, що, своєю чергою, змінює саму релігію. Вона може зберегти форму, але втрачає первісний зміст. І те, що для світського права є ознакою максимальної еволюції і розвитку правової системи, для релігійного права стає ознакою виродження сенсів і вихідних положень та перетворення нормативно-правової системи в формалізований набір приписів та розпоряджень. Для авраамістичних релігій в їх релігійно-правових конструкціях богословський вихід фактично лише один – нео-біблійний синтез, тобто повернення назад до джерел, до своїх основ.

Окреслений підхід «назад до джерел» фактично буде деконструкцією релігійного права і повернення релігії до її первісно-закладеної суті, в якій духовно-творче начало переважатиме над формальним. Конкретніше, це повинно втілюватись через таку богословську методологію: виявлення основних початкових принципів, закладених у релігію та виражених, зокрема, і в релігійно-правовій системі цієї релігії, дослідження змін вихідних принципів (зазвичай це втрата їх первісного розуміння і максимальний акцент на нормативно-правові конструкції), повернення до первісних акцентів релігійного права, деконструкція і відмова від проробленої систематизованої нормативно-правової надбудови на користь максимальної мінімалізації релігійно-правового корпусу (як максимум), або хоча б повернення до правильного розуміння початкових намірів і відновлення первісно-закладених сенсів та акцентування виокремлених принципів (як мінімум).

Другий розділ «Історія формування і становлення єврейського права» містить у собі аналіз історичного контексту богословських змін у єврейському праві. Оглянувши логіку і періодизацію єврейського права, яка є в обігу наукового світу, користуючись попередніми періодизаціями, модернізуючи і вводячи принципово нові смислові поняття, визначили власну періодизацію та обґрунтували її.

У «біблійний період» відбувалося формування правових норм та приписів часів Мойсеєвого законодавства (яке синонімічно називатимемо також синайським законодавством), розвиток права у періоди суддів та існування Ізраїльського і Юдейського царств, Вавилонського полону і аж до періоду Ездри (побудови Другого Храму).

Виокремимо загальні основоположні моменти й базові характеристики. Період патріархів (досинайський), для якого характерне звичаєве право, що передавалося в усній формі з покоління в покоління. Період синайського законодавства, під час якого, як впливає з іудейської доктрини, після отримання на горі Синай єврейським народом Письмового та Усного Закону (за твердженням іудаїзму), що визначав засади суспільного та державного ладу в єврейському суспільстві, було закладено фундамент правової системи. Впродовж наступних тисячоліть єврейська правова система розвивалась і збагачувалась на основі принципів та ідей, закладених у Письмовій Торі, засвідчивши в такий спосіб її особливу роль у системі

джерел єврейського права. Такий період існування біблійного права супроводжувався різними історичними оказіями й змінами.

Період суддів, який відзначився в історії єврейської правової системи відсутністю зовнішнього стабільного правопорядку. Період Першого Храму, який з упродовженням царської влади був позначений суперечливими процесами в розвитку правової системи, з ухилами в язичництво і відпадиння від основних принципів синайського законодавства (постсинайський). Період вигнання і Другого Храму, під час якого єврейський народ зберіг релігійну, національну та правову ідентичність та розпочав релігійно-правові реформи.

Визначено також, що принаймні до Хасмонеїв (II-I ст. до н.е.), канон Танаха залишався принципово незакінченим. Оскільки період пророцтва і є біблійним періодом, і лише з зупиненням пророцтва для євреїв зупиняється і біблійний період. Доталмудичні фарисеї вважали, що пророчий дух в Ізраїлі згас після часу Ездри. В Талмуді прийнято вважати саме епоху Хасмонеїв періодом, коли офіційно припиняється пророцтво в Ізраїлі. Цю подію пов'язують із тим, що «іудеї і священники погодилися, щоб Симон [Маккавей] був у них начальником і первосвященником, доки повстане Пророк вірний ... і нікому з народу і священників нехай не буде дозволено скасувати що-небудь з цього» (1 Мак. 14: 41, 44). Хоча пізніша раввіністична традиція стверджує, що пророцтво припинилося з завоюваннями Олександра Великого в 332 р до н.е. А в термінології інших єврейських вчених час до самого зруйнування Єрусалима в 70 р н.е. зараховується ще до «біблійної епохи», а відтак і до періоду формування канону сакральних текстів.

Вважаємо, що така прив'язка до біблійного тексту є не просто богословсько обґрунтована, але і доречна в правовій періодизації єврейського права. Тому в нашому дослідженні біблійний період нашої періодизації (період Ездри і Неємії) закінчимо на моменті переходу влади над єврейським соціумом у руки грецьких владних структур (331 р. до н.е.). Втім, вважаємо, що ця межа може варіюватись і не є абсолютна, тобто і момент початку періоду «зугот» (167-10 рр. до н.е), запропонований М.Елоном, який перебрав його з талмудичних підходів, також можливий. Хоча вважаємо, що з точки зору потрібної нам періодизації, саме періодизація М.Гартмана, а відтак переважно історична (період початку еллінізації) є більш коректна. Так чи інакше біблійний період закінчується саме в цей час: зупинення пророцтва, початок еллінізації та переорієнтування принципів формування і дії єврейського права.

Наступний етап цілком доречно назвати перехідним, або постбіблійним. «Перехідний етап» збігається з часом втрати Ізраїлем своєї навіть формальної автономії та руйнуванням II Храму, подібно і відбувається процес переходу від однієї богословсько-історичної реальності (біблійної) в іншу (талмудичну). Як це все відобразилось і вплинуло на саме єврейське право, цьому присвячено подальші розділи нашого дослідження. Тут підкреслено констатацію хронологічних меж такого перехідного і навіть переломного моменту, від початку еллінізації до втрати Ізраїлем самостійності та епохальним руйнуванням Другого Храму. Також визначено, що, безперечно, післяполонний іудаїзм був живою релігією, яка жваво розвивалась. Це була жива релігія, яка намагалась ввійти в суголосся з динамікою

історії і реальності життя. Але поза тим цей період, як ми показали в цьому розділі, безперечно, став періодом зміни. Тому в нашому дослідженні він і виокремлений в окремий хронологічний період розвитку єврейського права. Період елінізації єврейського народу (перехідний) відзначився заборонаю сповідувати іудаїзм, скасуванням дії єврейських законів та жорстоким насадженням грецької ідеології. Однак, попри такий нестабільний правовий порядок, єврейський народ забезпечив подальший розвиток власної правової системи.

Період римського правління відображає намагання галахістів вдосконалювати вчення, отримане від останньої пари зугот, та передати його наступним поколінням. При аналізі *«талмудичного періоду»* використано хронологію, яку пропонує сам Талмуд і в науковому середовищі озвучує М.Елон. Але розбили її на концептуально цілісніші і, на наш погляд, простіші для використання, під-періоди. В руслі нашої проблематики розглянуто основні характеристики діяльності законотворців різних періодів єврейського права, зокрема: періодів танаїм, амораїм савораїм, гаонім, рішонім (перших раввинів), ахаронім (останніх раввинів), аж до створення держави Ізраїль, в якій склалася парадоксальна для всього попереднього єврейського права ситуація: вирішивши надати державі сучасної демократичної форми, єврейські політичні та правові лідери фактично відмовились від впровадження єврейської правової системи (релігійної) в ізраїльську (секулярну). Сформована протягом тисячоліть правова система лише частково трансформувалась у нову державно-правову систему.

У третьому розділі *«Принципи формування єврейського права»* виокремлено і проаналізовано сутнісні характеристики основних та формотворчих і, як виявилось, вирішальних для єврейського права, принципів, в історичному розвитку та богословському вимірі.

У підрозділі 3.1 *«Джерела єврейського права»* проаналізовано положення про те, що Закон дає можливість для інтерпретування. Цим користувались і користуються навіть у наш час. Самі користувачі й ті, хто ставав відповідальний за це, бачили і розуміли небезпеки. Відбувалася боротьба ухилів і акцентувань між двома крайностями. Межа, яка стала би критерієм, також була простежена в цьому підрозділі. На нашу думку, саме вихідні наміри, принципи і положення стають вирішальними в цьому питанні. Таким чином, визначено, що галахічне законодавство спирається на п'ять джерел (нерівноцінних із погляду іудаїзму) (формальних): 1) Письмовий Закон (тобто 613 приписів, які містяться в Торі); 2) настанови, засновані на переказі (приписи ритуального або правового порядку, що зустрічаються у висловах пророків); 3) Усний Закон (є тлумаченням Письмового Закону, до якого застосовуються два методи: пряма інтерпретація тексту і висновки з прихованого значення тексту, за допомогою правил герменевтики); 4) постанови софрім (буквально – писарі); 5) звичай (після появи основного джерела іудейського права – Тори – головна вимога до нього полягала у відповідності його положень основним положенням Тори; таким чином, звичаї доповнювали зміст іудейського права).

Співвідношення значення і впливу Тори й інших джерел Священного Письма впродовж історії змінювалося. Спочатку Тора була джерелом, яким керувалася і вчена людина у своїх заняттях, і суддя, який ухвалював рішення. Але після

завершення редагування Талмуда Тора залишилася чимось на зразок конституції єврейського права, а талмудична література – Мішна, Мідрашим, Барайті, Єрусалимський і Вавилонський талмуди – стала основним джерелом права. В основному базуючись на них, учений навчав своїх учнів праву, а суддя виносив вирок.

У *підрозділі 3.2 «Принципи формування біблійного права»* зосереджено увагу на аналізі біблійного законодавства, яке має особливе ідейне значення, задає весь тон та розкриває і формує основні принципи. Особливі акценти звернуто на головні ідейні особливості біблійних законів, адже в них міститься, на нашу думку, основна формотворча суть, і лише зрозумівши її, зможемо досягнути основні принципи формування біблійного права. Основним принципом визначено виховний. Проілюстровано це аналізом Декалогу, де цей принцип і найкраще всього видно. Тобто феномен права, а тим паче єврейського права – один із найкращих регуляторів і виразників виховного принципу, який покликаний виховати людину в любові. Звісно, до цього покликана мораль, яка мала би мати перевагу над всім іншим, хоча і правова частина не має бути ігнорована.

Подібно був визначений інший важливий принцип – справедливість. Причому принцип справедливості виступає похідним, хоч і важливим, у процесі формування біблійного права.

Ще одним вихідним принципом визначена любов. Біблійний закон, відстоюючи порядок і справедливість та послуговуючись ними як принципами формування морально-правової системи єврейського права, закликає і своєю ціллю має – наслідувати Бога в Його любові до всього творіння.

Вся ця система вихідних принципів залишилась і в подальших періодах, принаймні зовнішньо. Далі вона почала трансформуватись у розумінні й доповнюватись новими вихідними принципами, які призводили до якісно інших формацій норм пізнішого іудейського права. Тобто відбувалась подальша формалізація основних принципів, закладених нормотворчою Волею, – основних і вирішальних як для формування, так і для сенсовості всього Закону. Щоб зрозуміти як це відбувалось, слід проаналізувати принципи періоду талмудичного етапу розвитку єврейського права.

У *підрозділі 3.3 «Принципи формування талмудичного права»* здійснено спробу окреслити принципи формування галахи та дослідити, на чому базувалось право законодавчої діяльності мудреців, що брали безпосередню участь у цьому процесі.

Було визначено, що право тих, хто виносить постанови й видає накази, в іудаїзмі базується тільки на тому, що головна інстанція – Письмова Тора – делегувала їм це право. Письмова Тора – це головна законодавча інстанція галахи; постанови й накази мудреців галахи й інших авторитетних інстанцій – це другорядне законодавство. Основне законодавство – Тора – постійна й вічна конституція. Головним же призначенням такого роду постанов, що змінюють закон Тори, є те, щоб не була вона забута в Ізраїлі: «вирвати одну букву для того, щоб не була викорінена вся Тора». Ціль постанов і наказів (другорядного законодавства) полягає, таким чином, у тому, щоб оберігати основне законодавство, всю Тору, а зміна однієї букви дозволена тоді, якщо це робиться для дотримання основного

законодавства в цілому. Проте за таким благородним посилом приховувалась принципова і катастрофічна небезпека – втратити саму суть того, що так віддано почало огороджуватись.

У *підрозділі 3.4 «Мідраш як основний метод формування галахи»* досліджено принципи, керуючись якими мудреці формували іудейське право. Саме рухаючись у цьому напрямку, стикаємось із специфічними, але властивими іудейському праву і дуже важливими для розуміння цього права термінами «мідраш» і «паршанут». Фундаментальна норма іудейського права – це та, яка встановлює, що все зафіксоване в Письмовому Вченні, – обов'язкове для системи єврейського права; становить вічну й непорушну конституцію єврейського народу. Ця норма наділяє мудреців правом та повноваженнями вирішувати нові проблеми, тобто формувати галаху.

Узагальнюючи діяльність мудреців у справі створення галахи, вчені ділять її на два види. Є речі, які мудреці самі визначили (на свій розсуд), вивчаючи Тору одним із методів (мається на увазі тринадцять прийомів її тлумачення). І є речі, які були продиктовані вимогами часу: мудреці встановили «огорожу» для Тори (різного роду обмеження, розпорядження, вказівки, що забороняють і скасовують деяку дію, яка за законом була дозволена), і виробили декрети, узаконення й правила поведінки. Тож мудреці мають право прийняти будь-яку постанову як тимчасову міру, якщо вони вважають це необхідним для «огорожі» від злочину, для того, щоб повернути багатьох до дотримання заповідей. Отже, ми стикаємось із фактом існування в єврейських мудреців великих прав у формуванні й затвердженні нормативних приписів іудейського права. Як наслідок такої диференціації цих двох категорій, дослідники галахи окреслюють наслідки та правові розходження, що впливають із класифікації «деорайта» (закони Тори) й «дерабанан» (закони мудреців). Маючи права змінювати і формувати іудейське право, мудреці робили це за допомогою «мідраша» і «паршанута», які власне почали означати одне – дослідження і виявлення змісту того чи іншого закону Тори. Такий підхід, або метод, тлумачення законів Тори став сам породжувати нормативно-правові приписи: мідраш із формотворчого принципу тлумачення Тори став джерелом галахи, за його допомогою вона була створена. Також у нашому дослідженні визначено різницю між двома видами мідрашу.

У *четвертому розділі «Основні принципи дії єврейського права»* проаналізовано принципи дії та особливості їх застосування в їхній історичній ретроспективі, а також значення таких принципів для правильного розуміння всього єврейського права.

У *підрозділі 4.1 «Аналіз біблійних принципів дії права»* встановлено, що все П'ятикнижжя пронизане моментами морально-нормативними, а також простежено та проаналізовано загальні й основні принципи таких норм дії.

Принцип рівної відплати (у відповідь справедливості), відомий як принцип «око за око» («Хто зробить ваду своєму ближньому, як повинно зробити те ж, що він зробив: перелом за перелом, око за око, зуб за зуб; як він зробив пошкодження на тілі людини, так і йому має зробити. А хто заб'є скотину, той відшкодує її, а хто заб'є людину, той буде забитий» (Лев. 24: 19-21) був максимально широко висвітлений у його різних варіаціях та, на перший погляд, суперечностях, що як

виявилось, таким не є. Наше дослідження доводить, що справжня причина такого принципу дії (принцип таліону) не просто перебуває в тісному взаємозв'язку з основним принципом формування – виховним, що робить ці принципи єдиним цілим, а навіть більше – шукає у вчинках наміри, а також вчить ці наміри бачити й розуміти.

Також були розглянуті принцип інтолерантності, відповідності покарання (причому відкрито пом'якшуюче Второзаконня), принцип толерантності та рівнозаконня, принцип одного свідка та щиросердності.

Питання правозастосування завжди стосується оцінки конкретної ситуації і прийняття рішення щодо осіб, які беруть участь у ній. Покарання або відплата в єврейському праві, а особливо біблійному, – не самоціль: до помсти Тора в принципі ставиться негативно, обмежено допускаючи її остільки, оскільки вона була властива звичаєвим правом; покарання ж саме по собі не було головною метою тому, що не гарантувало подолання наслідків скоєного злочину. Загалом, пропоновані Торою санкції за злочини якщо і можна назвати покаранням, то в дуже специфічному сенсі. Тора загалом немислима поза контекстом відносин людини з Богом, а всякий переступ розглядається нею як наслідок порушення або повного руйнування цих відносин, яке тягне за собою і руйнування відносин із ближніми. Головною метою пропонованих Торою санкцій стає відновлення втрачених відносин, перш за все з Богом, а потім і з ближніми. Тора не карає людину за злочини, а допомагає їй подолати їх наслідки, оскільки вони можливі до подолання. Тим самим Тора допомагає людині відновити ту духовну якість свого життя, яка дозволить їй пройти Божий суд із найменшими втратами.

У підрозділі 4.2 «Аналіз принципів правозастосування в талмудичну епоху» перш за все розглянуто класифікацію принципів іудейського права. Так, наведено класифікацію М.Марченка та М.Елона. На наш погляд, для кращого розкриття теми дисертаційної роботи більш придатна класифікація М.Елона, але, за обмеженнями тексту дослідження, не змогли проаналізувати всі ці особливості іудейського права, яких надзвичайно багато, тому зупинились на тих принципах, які, на наш погляд, виявились найцікавішими і найкраще відображають специфіку іудейського права.

Так, наприклад, достатньо неоднозначна сфера іудейського поняття «між рядків закону», тобто «не за буквою закону», «не за всією суворістю закону». Рабі Ієгошуа твердив, що судити істинно зовсім не значить судити за буквою закону. Інші раввіни заходять ще далі, обґрунтовуючи цей цікавий принцип. Вони твердять – Єрусалим був зруйнований лише тому, що судили в точній відповідності з буквою Тори, повторюючи при цьому: «нехай закон продирявить гору!». Як наслідок, в іудаїзмі існувала течія, яка прагнула судити не за буквою, а за духом законів.

Інший важливий принцип в іудаїзмі називається «Тора з Небес і Тора не на Небесах». Це означає, що джерело галахи – на Небесах. Місце галахи, її життя й розвиток – не на Небесах, а в житті людей і суспільства. З цим принципом іудейського права пов'язані ще й інші, наприклад, із важливого принципу: галаха – за більшістю. З наведеного вище «Тора не на Небесах» впливає принцип недостатності повноважень надлюдських сил для галахічних рішень: це означає, що навіть пророк не мав права що-небудь змінити, тобто не був наділений законодавчою ініціативою. Якщо тисяча

пророків, таких, як Еліягу й Еліша, висловили одне припущення, а тисяча мудреців плюс один висловлюють припущення протилежне, враховується біблійний наказ «за більшістю хилися».

Визначено, що в сфері кримінального іудейського права діють також специфічні приписи. Вже Мойсееве статутне право пропонує порушника суботи, ганьбителя Божого імені й інших відступників побивати каменями. Тобто релігія була озброєна мечем прокльону та засобом примусу. Діяв принцип око за око, зуб за зуб, ногу за ногу, руку за руку та принцип кровної помсти. Але після руйнування Другого Храму, за постановою рабинів, всі тілесні покарання були скасовані. І від того часу виконання закону для кожного єврея є моральним обов'язком, і найвище покарання, яке може застосувати іудейська громада, – це вигнати порушника з общини. В нашій роботі також відзначено надзвичайно велику кількість літератури, присвяченої проблемі покарання в іудейському праві.

Також розкрито ще один принцип іудейського права – «діна демалхута – діна» («державний закон – це також закон»), що тягне за собою важливі наслідки для життя євреїв, поваги до законів держави, в якій живе община.

Наведено критичні зауваження самих іудейських правознавців щодо системи іудейського права. Виокремлено найголовнішу рису – формалізм галахи, тобто майже тотальну регламентацію життя єврея. Розглянуто інше критичне зауваження факту можливості мудреців галахи не погоджуватись з нормами діючого права і, як наслідок, змінювати їх, що вносить певну нестабільність у системі такого права.

Проте найголовніший висновок цього підрозділу: неоднозначність галахи, творчий підхід єврейських мудреців до іудейського права, досить радикальна відмінність в основних принципах та підходах у формуванні галахи, фактичний плюралізм думок та галахічних рішень – все це в сукупності й становить природу іудейського права.

У підрозділі 4.3 *«Значення і особливості практичного застосування єврейського права в повсякденному житті іудеїв»* розкрито розуміння принципів дії іудейського права в житті самих євреїв. Єврей у виконанні нормативно-правових приписів виходить із того, що така воля Бога, для раввінів важливе мотивування та намір у виконанні заповідей, але є приписи, які людина не в змозі пояснити, і буває, що людина, яка виконує заповіді, робить це без відповідного внутрішнього настрою, тоді діє принцип: «якщо є можливість виконувати – виконуй негайно». В такому разі невиконання будь-якої заповіді, яка є частинкою цілісної системи галахи, загрожує існуванню іудейського права.

Досліджено, що частина іудейських мудреців підходить до вирішення однакових питань із діаметрально протилежної сторони, спрощуючи систему заповідей, акцентуючи на моральній стороні їх виконання (на наш погляд, проводячи паралель із школами Гілея і Шама, бачимо, що розглянуті нами розходження впливали з розходжень напрямків розвитку галахи цих двох шкіл). І хоча обидва підходи становлять тепер цілісну систему, в нашому дослідженні показано, що це був вияв боротьби між напрямком розвитку біблійного права, в якому переміг, що було історично зумовленим, саме формалізований, раввіністичний підхід. Все це призвело до якісної підміни первісної, початкової системи біблійного права на подальшу, яка формально зберігає спадкоємність, але

фактично є іншою релігійно-правовою системою зі своїми принципами і суттю, в якій подекуди форма стає суттю.

ВИСНОВКИ

Дослідивши історію формування, еволюцію джерел, принципів формування і дії, значення іудейського права для повсякденного життя євреїв, можемо зробити такі узагальнюючі висновки.

Періодизація іудейського права перебуває у прямій залежності від двох факторів – руйнування Єрусалимського Храму та створення Талмуду. Ці переломні моменти єврейської історії стали уособленням перехідного моменту від Мойсеєвого до талмудично-раввіністичного права, які хоч є розвитком єдиного іудейського права, все ж надзвичайно різняться між собою, особливо в формах виразу і за самою суттю. Руйнування Храму стало історичним вираженням богословської зміни, а формування Талмуду, як наслідок, – вже богословським вираженням історичної зміни. Виходячи з аналізу такої еволюції, у дисертації введено й обґрунтовано нову періодизацію єврейського права, послуговуючись як історичним, так і богословським науковими інструментаріями. В нашому дослідженні показано розвиток права в його тісному зв'язку з історією єврейського народу, а не тільки суто з богословської точки зору. Так, після Вавилонського полону і після спроби повернення до біблійних основ життя єврейського народу відбувся переломний момент переосмислення всього іудаїзму та його основної складової – єврейського права, як виразника і носія іудаїзму від біблійного до талмудичного. З цього періоду інтерпретація П'ятикнижжя Мойсеєвого стала основним джерелом єврейського законодавства. А в тих випадках, коли виявлялося неможливим вирішити проблему за допомогою інтерпретації старих постанов, приймалися нові закони. Перехідний і переломний період, який у самому іудаїзмі має назву Зугот (пар), відзначається тим, що законотворчість (влада вчити і судити) переходить від священиків-когенів (первосвящеників) та левитів до класу мудреців (тобто до всіх колін Ізраїлю), що потягнуло за собою багато змін у практиці іудейського права. Після руйнування Другого Храму фактично остаточно закріплюється раввіністичний іудаїзм. Як наслідок, епоха і символічний момент руйнування Храму змінили напрямок розвитку всього іудейського права.

Проаналізовано моральну сторону виконання заповідей, тобто з яким внутрішнім відчуттям повинен виконувати єврей нормативно-правові приписи. І визначено, що вихідний мотив є вирішальним і визначальним, а формування моральності внутрішнього світу людини – єдино-важлива і вихідна позиція всієї єврейської нормативно-правової системи. Підкреслимо, що для теократичного законодавства (як єврейського, так і загалом релігійного) характерна єдність духовно-моральної і юридичної норм, з яких обидві мають одне джерело. Для Тори таким джерелом є Декалог, який, з одного боку, сприймається як норматив духовно-моральний, а з іншого – як юридичне ядро всіх, що виникли на його основі варіантів законодавства: чи то Книга Завіту і Книга Закону, чи то П'ятикнижжя в цілому. Воля Божа виражалась у Священному Тексті та в потенційній можливості уповноважених осіб чи структур інтерпретувати і пристосовувати до насущних потреб норми Волі

Божої, які виражались як у моральних, так і в нормативних принципах. Але як досліджено в нашій роботі, у біблійний період превалювала одна форма і застосовувалась інша, а з плином часу замінилась і змістила акценти (завершення пророкування) на діяльність опосередкованої форми вираження.

В нашому дослідженні доведено кардинальну і сутнісну відмінність між різними етапами єврейського права, що фактично представляє собою дві якісно різні правові системи. Єврейське право загалом мобільне і гнучке в своїх трансформаціях. І хоча й багато дослідників відзначають відхід пост-талмудичного права від біблійних основ (наприклад, С. Резнікофф приходить до висновку, що більшість єврейських законів сьогодні відмінні від біблійних), вони роблять поблажливий акцент, що єврейські закони не змінились, вони просто стали відповідати вимогам мінливого часу. Серед основних рис іудейського права є те, що еволюція права відбувалася тривалий період і, на відміну від інших релігійних правових систем, супроводжувалася численними змінами й неоднозначними тлумаченнями норм і принципів, що співвідносні з духом того чи іншого історичного періоду. При чому, згідно раввіністичної традиції, такої зміни не відбувалось, і сама галаха – це нормативна частина «Усного Вчення», яке, окрім неї, включає ще й Агаду і міститься в Мішні, Барайті, Тосефті (галахічні постанови, що не ввійшли в Мішну, так звані барайти), Вавилонському та Єрусалимському Талмудах та галахічних постановках у всіх їхніх формах різних епох. В свою чергу, «Усне Вчення» доповнювало собою «Письмове вчення», утворюючи Дві Тори, і було отримане Мойсеєм на Синаї. «Усна Тора» містила в собі інтерпретацію і пояснення, які дозволяли застосовувати «Письмову Тору» на практиці. І навіть Талмуд підкреслює неперервність правової традиції в Ізраїлі. Проте наше дослідження показало, що ця відмінність кардинальна, а талмудичний та постталмудичний періоди (який закінчується періодом гаонів), очевидно, є найважливішим у формуванні, становленні й існуванні іудейського права, відмінного від давньоіудейського, тобто біблійного.

Наше дослідження довело, що є різниця між біблійним та талмудичним правом. Вона принципова, стосується як принципів формування, так і принципів дії. І ця різниця саме богословська. Змінилася вихідна інтенція. У біблійному праві – це була воля Бога, яка виражалась у морально-правових приписах і формувала богообраний народ, а в талмудичному – це воля мудреців, які з добрих мотивів, фактично тримаючись за останнє, що мали в часи кризових для свого народу періодів, – Мойсеевий Закон, формували нормативно-моральні приписи, які перетворились у супер-надбудову формальності, за якою втратилась або перестала проглядатись суть, збережена біблійним правом. Виражається вона в зміні алгоритму формування основних принципів та в алгоритмі дії (вираженні) основних принципів.

На прикладі єврейського права виявлено богословські закономірності й алгоритми розвитку релігійного права, які абсолютно можуть корелюватись із схожими релігійними нормативно-правовими системами. В іудаїзмі кожне покоління раввінів має право і використовує його – коментувати Талмуд, тлумачити його. Отож, коментарі на Тору (Мішна), коментарі на коментарі (Гемара, а все разом – Талмуд), коментарі на коментарі коментарів (вся пост-талмудична література)

стають Талмудом, який є широким комплексом коментарів. І все це об'єднується цілісним розумінням Галахи з Тори та Усної Тори (вираженої в Талмуді). В цьому випадку не можуть не впадати в очі прямі паралелі з православним християнством, адже там святі отці мають право і використовують його – коментують і тлумачать як Святе Письмо, так і Святе Передання. Біблія і Священне Передання (усне вчення, яке з часом записувалось) виражають величезну суголосність руху цих релігійних систем. Причому, відзначимо існування інституцій, які централізують мудреців і надають їхнім рішенням всезагального авторитету: в єврейському праві – це Синедріон, в православ'ї – Вселенські чи Помісні Собори. Особливо можемо говорити про саме юридичний збіг між системами права цих релігійних традицій.

У дисертації ставиться закономірне питання: чи можливі якісь інші форми імплементації ціннісної системи Тори, актуальні не для минулих епох, а для наших днів? Все викладене вище не дає нам жодних підстав для негативної відповіді. Навпаки, можна було б припустити, що такі форми не тільки можливі, але й абсолютно необхідні, адже, інакше, Тора для нас залишиться, в кращому випадку, лише приватною справою тих, хто готовий слідувати їй у своєму особистому житті. Але вся логіка відповідних біблійних книг говорить нам про інше. Біблія абсолютно актуальна і в наш час. Зміщення акцентів і бюрократизація живої релігії призводять до втрати справжніх вихідних орієнтирів. Натомість, можливість потенційної інтерпретації та пристосування основних, зазвичай невнормованих повністю, положень, до сучасних потреб є також абсолютно нормальним богословським процесом. Межа цього – вихідні засади й основні принципи формування і застосування. Прикметно, що ці небезпеки і переваги, які демонструє нам історія еволюції єврейського права, абсолютно зіставні зі схожими процесами в інших правових релігійних системах, зокрема у парадигмі православного канонічного права.

Розглянувши принципи дії іудейського права, прийшли до висновків, що іудейське право – це комплекс регулюючих механізмів, які охоплюють всі аспекти єврейського релігійного життя. Ця правова система регулює життя кожного релігійного єврея у побутових щоденних справах та найважливіших смисложиттєвих виборах. Виконання правового припису – релігійний обов'язок, міцва (заповідь). Аналізуючи основні принципи галахи, схильні вважати, що єврейське право, за докладним регламентуванням життя народу, – це цілісна правова система, що має ознаки прецедентного права. Єврейське право для євреїв – це втілення іудаїзму, сам іудаїзм. За релігійними уявленнями, без галахи єврей не уявляє, як він може залишитись євреєм. Доведено, що для іудейського права характерний персональний підхід, і за своєю сферою впливу та дією воно розповсюджується на будь-якого єврея, де б він не перебував. Важливість нормативно-правових приписів єврейського права забезпечується тим, що Бог залишається неодмінним джерелом і подавцем заповідей.

Водночас, простежено, як воно еволюціонувало і трансформувалося зі старозавітного в талмудично-раввіністичне право, як іудаїзм Біблії став іудаїзмом Талмуду. Проаналізовано історію іудейського права на шляху від Храму до синагоги, від Тори – до Талмуду, від священників – до раввінів, від тексту – до традиції, при цьому намагаючись показати єдність і цілісність іудейського права,

яке вміщає різноманіття думок і суджень мудреців. З певного періоду інтерпретація П'ятикнижжя Мойсеєвого стає основним джерелом єврейського законодавства. І в якомусь значенні право перебрало на себе формотворчі функції, які спочатку затінили, а потім зовсім замінили первинну суть нормативно-правової системи єврейського біблійного права. Іудаїзм мудреців не зумів уберегти біблійне право від перетворення в раввіністичне право.

Відзначено, що все зафіксоване в Письмовому Вченні – обов'язкове для системи єврейського права, яке утворює вічну й непорушну конституцію єврейського народу, виходячи з якої подальші єврейські мудреці виводять право та повноваження вирішувати нові проблеми, тобто формувати галаху. Проте саме Талмуд в іудаїзмі фактично займає місце, яке стає не просто вищим за Тору, але і певною мірою замінює її. Не зумівши втриматись у межах наданих потенцією біблійного права і в історичній ретроспективі виходячи зі зміщених богословських посилів, іудейське право стало практично талмудичним.

Досліджений нами вияв небезпеки відходу від початкових принципів та ідей і максимальна формалізація правового вираження релігійних ідей, яке бачимо на прикладі єврейського права, спонукає до єдино можливого варіанту оживлення такої релігійної системи, а саме: необхідність нео-біблійного синтезу (тобто повернення до біблійних джерел). Декларовані талмудичним правом спроби показують як переваги, що полягають, наприклад, у живому принципі можливості інтерпретації спеціалістами, так і недоліки, зокрема в практичному застосуванні такого права та ухилі в максимальну контрольованість всіх аспектів життя адептів цієї релігійної системи. Повернення до основ і пошук початкових вихідних інтенцій та принципів – ось що може виступити основним висновком, виходячи з опрацьованих матеріалів у нашому дисертаційному дослідженні. Такі закономірності можуть бути не просто перспективними, а життєво-необхідними, адже на прикладі єврейського права можна показати загальну закономірність «старіння» (формалізація, обрядовість, масовість, злиття з національною ідентичністю) релігії. При чому тільки після аналізу і максимально-глибокого дослідження якісної зміни і перетворення правових проявів та приписів у межах однієї релігійної системи можемо зробити такий висновок, із його можливим подальшим зіставленням для всіх авраамічних релігійно-правових систем. Це ж можемо побачити саме в канонічному праві, адже воно постає перед викликами і небезпеками, як і єврейське право.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Франків, Д., ієромонах. Богословський аналіз принципу Таліону та його кореляція з вихідним принципом формування єврейського права в біблійну епоху. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ, 2020. Вип. 1 (171). Т. 1. С. 137-151. DOI: 10.35423/2078-8142.2020.1.11;
2. Франків, Д., ієромонах. Інтерпретація Божественної Волі як джерела Єврейського права в контексті потенціалу свободи волі людини. *Освітній Дискурс: збірник наукових праць*. Київ, 2020. Вип. 21 (3). С. 88-102;

3. Франків, Д., ієромонах. Наратив Декалогу як цілісний виразник основного принципу формування Єврейського Права. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2020. №90. С. 52-70. DOI: 10.32420/2020.90;
4. Франків, Д., ієромонах. Руйнування Єрусалимського Храму – як історичне вираження богословських змін в єврейському праві. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. Дніпро, 2020, т.12, вип.1. С. 105-113..
Стаття в іноземному періодичному науковому виданні:
5. Frankiv, Dmytro, hieromonk. Periodization of Jewish Law: a theological reconsidering. *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2020. Volume 6 Issue 2. P. 59-66. DOI: 10.46340/ephd.2020.6.2.8.

АНОТАЦІЯ

Франків Д. М. Світоглядно-аксіологічні богословські принципи розвитку єврейського релігійного права в його історичних різновидах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2020.

Дисертація присвячена комплексному богословському та філософсько-правовому аналізу принципів формування і дії єврейського релігійного права в його історичній еволюції. Проаналізовано історичні етапи становлення іудейського права, характерні особливості Мойсеєвого, талмудичного та пост-талмудичного права. Розглянуто методи і принципи формування нормативно-правових актів іудейського права, окреслено поняття єврейське, іудейське, ізраїльське право. Проаналізовано сутність феномена іудейського релігійного права, розкрито його богословське наповнення. Розкрито еволюцію підходів до розуміння єврейської правової системи в сучасній науці та виокремлено її основні ознаки. Виявлено основні принципи формування нормативної, інституційної та ідеологічної складових єврейської правової системи. З'ясовано місце Письмового Закону, Усного Закону, зокрема Талмуду, в системі джерел єврейського права. Висвітлено сучасні тенденції і проблеми в розвитку єврейського релігійного права та шляхи їх вирішення. Зміна у вихідних принципах формування і дії між біблійним і талмудичним правом призводить до втрати внутрішньої основи й перетворення права в якісно інше, хоча і з збереженням формальних ознак попереднього. Це можливо побачити саме на принципах формування і дії єврейського права в їх богословському аспекті. Еволюція богословських ідей між біблійним і талмудичним правом призводить до формалізації та втрати початкових основ і, таким чином, стає не еволюцією як розвитком, а псевдо-еволюцією. Показано небезпеку відходу від початкових принципів та ідей. На прикладі давньоєврейського та талмудичного права простежено і проілюстровано, як первинне «живе» середовище періоду зародження певної релігії згодом трансформується у сталій традиції (обряд долає дух, формалізація релігії). Такі закономірності, які виявило наше дослідження, стають вихідними, адже на прикладі єврейського права можна показати загальну закономірність (формалізацію, обрядовість, масовість, злиття з національною ідентичністю) релігії в цілому і релігійного права зокрема. Здійснено богословський

аналіз різниці основних принципів формування (воля Бога, право мудреців, виховний принцип і «принцип огорожі») та дії (принцип таліону і принцип формальностей) між біблійним і талмудичним правом. Зроблено цілісний і системний аналіз еволюції богословських ідей в основних правових принципах єврейського права.

Ключові слова: єврейське право, іудейське право, біблійне право, талмудичне право, періодизація, принципи формування, принципи дії.

АННОТАЦІЯ

Франков Д. М. Мировоззренческо-аксиологические богословские принципы развития еврейского религиозного права в его исторических разновидностях. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.14 – богословие. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Министерство образования и науки Украины. – Киев, 2020.

Диссертация посвящена комплексному богословскому и философско-правовому анализу принципов формирования и действия еврейского религиозного права в его исторической эволюции. Проанализированы исторические этапы становления иудейского права, характерные особенности Моисеева, талмудического и пост-талмудического права. Рассмотрены методы и принципы формирования нормативно-правовых актов иудейского права, определены понятия еврейское, иудейское, израильское право. Проанализированы сущность феномена иудейского религиозного права, раскрыто его богословское наполнение. Раскрыто эволюцию подходов к пониманию еврейской правовой системы в современной науке и выделены ее основные признаки. Выявлены основные принципы формирования нормативной, институциональной и идеологической составляющих еврейской правовой системы. Выяснено место Письменного Закона, Устной Закона, в частности Талмуда, в системе источников еврейского права. Освещены современные тенденции и проблемы в развитии еврейского религиозного права и пути их решения. Изменение в исходных принципах формирования и действия между библейским и талмудическим правом приводит к потере внутренней основы и преобразования права в качественно иное, хотя и с сохранением формальных признаков предыдущего. Это можно увидеть именно на принципах формирования и действия еврейского права в их богословском аспекте. Эволюция богословских идей между библейским и талмудическим правом приводит к формализации и потери начальных основ и, таким образом, становится не эволюция как развитием, а псевдо-эволюцией. Показано опасность ухода от начальных принципов и идей. На примере древнееврейского и талмудического права прослеживается и проиллюстрировано, как первичное «живет» среда периода зарождения определенной религии впоследствии трансформируется в постоянной традиции (обряд преодолевает дух, формализация религии). Такие закономерности, которые выявило наше исследование, становятся выходными, ведь на примере еврейского права можно показать общую закономерность (формализацию, обрядность, массовость, слияние с национальной идентичностью) религии в целом и религиозного права в частности.

Осуществлен богословский анализ разницы основных принципов формирования (воля Бога, право мудрецов, воспитательный принцип и «принцип ограждения») и действия (принцип талиона и принцип формальностей) между библейским и талмудическим правом. Сделано целостный и системный анализ эволюции богословских идей в основных правовых принципах еврейского права.

Ключевые слова: еврейское право, иудейское право, библейское право, талмудическое право, периодизация, принципы формирования, принципы действия.

ANNOTATION

Frankiv D.M. Worldview-axiological theological principles of the development of Jewish religious law in its historical varieties. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of philosophical sciences on a specialty 09.00.14 – theology. – National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to the complex theological and philosophical-legal analysis of the principles of formation and action of the Jewish religious law in its historical evolution. The historical stages of the formation of Jewish law, the characteristic features of Moses, Talmudic and post-Talmudic law are analyzed. The methods and principles of formation of normative-legal acts of Jewish law are considered, the concepts of Jewish, Jewish, Israeli law are outlined. The essence of the phenomenon of Jewish religious law is analyzed, its theological content is revealed. The evolution of approaches to understanding the Jewish legal system in modern science is revealed and its main features are singled out. The basic principles of formation of normative, institutional and ideological components of the Jewish legal system are revealed. The place of the Written Law, the Oral Law, in particular the Talmud, in the system of sources of Jewish law is clarified. Current trends and problems in the development of Jewish religious law and ways to solve them are highlighted. The change in the basic principles of formation and action between biblical and Talmudic law leads to the loss of the internal basis and the transformation of law into something else, albeit with the preservation of the formal features of the previous one. This can be seen precisely on the principles of formation and operation of Jewish law in their theological aspect. The evolution of theological ideas between biblical and Talmudic law leads to the formalization and loss of the original foundations and, thus, becomes not evolution as development, but pseudo-evolution. The danger of deviating from the initial principles and ideas is shown. On the example of ancient Jewish and Talmudic law, it is traced and illustrated how the primary "living" environment of the period of origin of a certain religion is later transformed into a permanent tradition (the rite overcomes the spirit, the formalization of religion). Such patterns, which revealed our study, become the starting point, because the example of Jewish law can show the general pattern (formalization, ritual, mass, merging with national identity) of religion in general and religious law in particular. Theological analysis of the difference between the basic principles of formation (God's will, the law of sages, the educational principle and the "fence principle") and action (the principle of talion and the principle of formalities) between biblical and Talmudic law. A holistic and

systematic analysis of the evolution of theological ideas in the basic legal principles of Jewish law is made.

Key words: Jewish law, Jewish law, biblical law, Talmudic law, periodization, principles of formation, principles of action.